

MARTIN MARUŠIAK

VÝVOJ POJETÍ SOCIÁLNÍ VAZBY

Statistický soubor a sociální skupina

Sociální svazky spojují lidi v určitá trvalá nebo méně trvalá seskupení, která mohou vystupovat v různých formách a podobách. Každý z nás se denně účastní života v několika skupinách, patří do jisté skupiny, sousedství jako skupiny, lokální společnosti, má jistý okruh přátel, je členem nějakého spolku nebo organizace, rekreuje se nebo se baví v jiných společenských skupinách. Už z tohoto chaotického vylíčení skupin plyne velká pluralita společenských útvarů, kterými člověk prochází během svého života. V tomto smyslu všichni dobře víme o lidech, s nimiž se setkáváme, navazujeme nebo přerušujeme kontakty, ale z vlastní praktické zkušenosti nemůžeme pochopit hlubší aspekty společenské činnosti, která nás různým způsobem modifikuje nebo utváří.

Úkolem sociologie je provést klasifikaci těch forem společenského života, s nimiž se běžně setkáváme, a objasnit strukturu a procesy, které v těchto skupinách probíhají. Pokud však není objasněn sám pojem sociální skupiny, lze těžko pokračovat v analýze struktury a vzájemných vztahů uvnitř skupiny. Proto je potřeba nejdříve rozlišit jisté termíny, které v běžné řeči mají velmi podobný, ale v sociologické terminologii rozdílný smysl. Je to pojem „souboru“ a „sociální skupiny“.

Souborem se zpravidla nazývá jistý počet lidí, kteří mají jisté společné znaky nebo vlastnosti. Za soubor lze označit libovolný počet lidí, kteří mohou být nějakým způsobem „kategorizováni“, zařazeni pod společný jmenovatel. Tato kategorizace je nezávislá na okolnosti, zda sami lidé si tyto vlastnosti uvědomují nebo ne. Soubor je jistá teoretická „konstrukce“ vytvořená badatelem nebo vnějším pozorovatelem, která má za cíl na základě objektivních znaků umožnit lepší orientaci ve společenských útvarech, vrstvách, profesích atd. Takovýchto souborů si můžeme vytvořit libovolný počet v závislosti na tom, jaké hromadné jevy nás budou zajímat při vědecké analýze. Mohou to být např. soubory „zaměstnanců těžkého průmyslu“, soubory „lidí stejného věku“, pohlaví atd. Anebo to mohou být soubory vytvořené na základě několika společných vlastností, jako je mládež do 20 let, která pracuje v zemědělství, atd.

Soubor lidí vykonávající stejnou profesi se někdy také označuje kategorií za-

městnanců, lidí patřících do stejné věkové skupiny kategorií věku, nebo lidu stejného pohlaví tvoří kategorii pohlaví. Zkrátka každý soubor vytvořený na základě jistých vlastností se nazývá kategorií souboru. Toto odlišení má své opodstatnění z toho prostého důvodu, že ne všichni jedinci vykonávající určité povolání tvoří skupinu v sociologickém slova smyslu. Kategorie zaměstnanců je statistickým souborem, tzn. logickou konstrukcí vytvořenou na základě společného znaku vykonávání zaměstnání. Tato zaměstnanecká kategorie se samozřejmě může přetvořit ve skupinu v sociologickém slova smyslu za předpokladu, že se mezi lidmi stejné profese vytvoří vnitřní svazek, vzniknou vlastní symboly, pocit společenské odlišnosti od jiných vrstev, jisté specifické vědomí, tradice, obřady nebo vědomí místa ve společenské struktuře. V takovémto případě se statistický soubor přetváří v sociální skupinu.¹⁾

Sociální skupinou rozumíme dvě nebo více osob, mezi nimiž se vytvářejí jisté společenské svazky, jinak řečeno, skupina existuje jenom tehdy, když členové vzájemně na sebe působí, když vcházejí do jistých typů kontaktů. V sociologii a sociální psychologii dnes všeobecně převládá shoda v tom, že nezbytnou podmínkou vzniku sociální skupiny jako sociologické kategorie je existence *sociální interakce*. Sociální interakcí budeme rozumět trvalé nebo opakovatelné působení jednoho člena skupiny na druhého, akce a reakce jednotlivých členů. Vzhledem k neurčitosti termínu „sociální interakce“ se jako minimální charakteristika používá pro označení sociální skupiny kontinuita interakce, to znamená, že osoby ve skupině působí na sebe delší dobu, že vznikne jistá stabilizovaná síť vztahů.²⁾

1) Pojem „kategorie souboru“ zavádí do sociologické terminologie prof. Jan Szezepański: Základní sociologické pojmy, Varšava 1965, str. 123, a v práci O sociologii povolání se těchto termínů používá pro odlišení skupiny v sociologickém smyslu a skupiny ve smyslu statistického souboru.

2) Do jaké míry lze charakteristiku „kontinuity“ přijmout jako charakteristiku minimální, anebo charakteristiku všeobecnou, ukazuje už sám neurčený termín „trvání sociální interakce“. Někteří sociologové rozlišují podle stupně trvalosti (Wiatr) skupiny krátkodobé, sporadické nebo skupiny trvalé. Vycházejí přitom z toho, že je zásadní rozdíl mezi skupinami, které vznikají jen v důsledku nějaké příležitosti, a rozpadají se po zániku této příležitosti a skupinami, které fungují po dlouhou dobu a plní významnou funkci v nejrůznějších životních situacích. Dav náhodných chodců, kteří pozorují automobilovou nehodu, tvoří skupinu prvního druhu, rodina patří do druhé kategorie. Kritérium trvalosti je značně relativní a nelze ho vymezit v absolutních pojmech. Když skupina je s to přetrvat déle, než trvá jedna příležitost nebo nahodilá situace, mluvíme někdy o sociální skupině ve vlastním slova smyslu. Pro některé jiné sociology nebo sociální psychology krátkodobá shromáždění nejsou považována za sociální skupiny. Donald W. Olmsted v práci „Social Groups, Roles and Leadership“, Michigan State University (1961) ne všechny společenské situace zahrnuje do skupin; skupina se nehodí pro označení souboru lidí, kteří se k sobě dostali náhodně. Tak by posluchačstvo, zástup nebo fronta, nahodilé shromáždění jistého počtu lidí na ulici byly z tohoto pojmu vyloučeny. Obdobně Form i Stone zavedli do sociologie pojmy „skupiny statusu“ a „agregáty statusu“ (status groups and status aggregates) pro označení kontaktů a stability vztahů. „Skupiny statusu“ jsou sociální buňky ve své podstatě všední, jejich členové jsou v častých vzájemných kontaktech. „Agregáty statusu“ jsou otevřenými skupinami zahrnujícími větší počet

Ale sama interakce podle mínění mnoha sociologů nepostačuje k tomu, aby se jistý soubor (nebo agregát) změnil v sociální skupinu. Mechanickým přičleňováním jedinců k souboru nevzniká sociální skupina, i když se může vytvořit vzájemná interakce členů. Vzniká zde situace, ve které jedinci po prvních krocích vzájemného sblížení se ještě více od sebe vzdalují místo toho, aby se vzájemně sblížili a stabilizovali své vztahy. Vzniká distance, přerušování kontaktů nebo trvalá apatie. Sociální interakce je v této negativní podobě zachována, ale sociální skupina netvoří stabilizovanou a ohraničenou síť vztahů.

Nejčastěji se proto za sociální skupinu pokládá takový soubor lidí, mezi nimiž se nejen vytváří sociální interakce, ale objevuje se i silný pocit identifikace členů se skupinou, vytvářejí se shodné cíle, solidarita a vnitřní jednota. Soubor skupinových cílů vytvářený v průběhu ustalování vzájemných vztahů členů integruje danou skupinu, ale zároveň ji také zbavuje přitažlivosti pro nové členy, jejichž potřeby nemůže uspokojit. V prvotních společnostech jednotlivci byli méně rozlišeni než ve společnostech třídně diferencovaných, a v tomto společensky sourodém prostředí proto snadněji vytvářeli skupiny s identickými cíli, společnými normami a zájmy.

Stupeň uvědomění společných cílů se v jednotlivých skupinách podstatně liší, ale jisté minimum solidarity a soudružnosti v reagování na „ublížení členům“, které považuje skupina za své, je nutnou podmínkou vnitřní jednoty skupiny. Jednota skupiny se projevuje už v neuvědoměném pocitu, který se vyjadřuje ve slovech „my“, „naši“, „oni“, „vaši“ atd. Tento souhrn psychických a sociálních postojů společných všem členům skupiny se nazývá „sociálním pojítkem“ nebo lépe řečeno „sociální vazbou“.³⁾

Ale jednota nebo harmonie skupiny nemůže být absolutní. Jednotlivci vstupující do skupiny nejsou stejní, ale rozlišeni. Z této neuspořádané mnohotvárné povahy jednotlivců se teprve skupina vytváří a začíná nabývat převahu nad jedním jednotlivcem. Ale ani tato převaha není takové povahy, aby jednotlivec zcela vyloučil svou osobní sféru, aby se ve skupině rozplynul do anonymní masy. Skupina je závislá na jedincích a rozpadá se, jakmile sociální pojítka přestala svazovat živá individua a vyhasl v nich obsah společných zájmů.

Aby se skupina vůbec mohla ustavit, musí se ohraničit, počet členů musí být omezen na jistý počet. Tyto hranice mezi skupinami se vytvářejí na základě kon-

jedinců, kteří jsou v potenciálních, nahodilých nebo sporadických kontaktech. Čím menší je město, tím větší část jeho obyvatel patří do skupin statusu; čím větší, tím více do agregátu statusu. Zde je pojem skupina používán jen pro označení relativně častých kontaktů, nikoliv pro kontakty nahodilé a sporadické.

³⁾ Pojem „sociální pojítka“ se začal v české sociologické literatuře používat pro nedostatek jiných vhodnějších termínů. Tento termín jako i řada dalších sociologických termínů třeba považovat za metaforu. Pojem „sociální pojítka“ nebo „sociální vazba“ naznačuje, že mezi členy dané skupiny existují jisté vztahy, které svazují příslušníky dané skupiny jakýmsi „neviditelným předivem“, blíže neurčeným.

fliktu. Konflikt ustavuje hranici skupinového vědomí a členové ve srážce s vnějšími skupinami si uvědomují svoji jednotu. Kdyby skupina měla absolutně „klimodový charakter“, musela by sdružovat absolutně totožné jedince, napětí by sice nevzniklo, ale skupina by přestala být komunikativní. Život skupiny je ovládán ustavičným konfliktem, vzhledem k nesourodosti členů se neustále dramatizuje, vyrovnává vzniklé napětí. Jednota skupiny se neustále vytváří a ruší zároveň. Ustavičné napětí, které ovládá skupinový život, nemá jenom dezintegrující funkci vůči „skupinovému duchu“, ale i funkci integrační, napomáhá a aktualizuje novou vnitřní strukturu, potlačuje egoismus jednotlivých členů, a vytváří tak jistý celek.

Ale zvláště významný pro formování skupin je vnější konflikt, pocit vnějšího nebezpečí skupinu integruje, členové si uvědomují totožnost svých zájmů a aktivizují se, vzniká loajalita ve vzájemném vztahu, konstituuje se skupina jako živá a funkční jednota reprezentovaná činností všech jednotlivců.

V této souvislosti skupinová struktura (v sociologii E. Durkheima nebo Le Bona) byla spojována se zvláštní „kolektivní duší“, „nadindividuální mocí“, se zvláštním „skupinovým jsoucnem“, jež existuje mimo lidi a nad lidmi. Jednota skupiny ovšem není substančního rázu; neexistuje mimo jednotlivé členy, ale realizuje se v jednotlivcích, v „duších lidí“. Je důsledkem vzájemné interakce, a není proto transcendentální, ale imanentní povahy. Vlastnosti skupiny nejsou postižitelné poznáním vlastností a tendencí chování jednotlivců, ale nejsou zároveň mimo tyto jedince.

I když diskuse o povaze jednoty skupiny patří převážně do minulého století a začátku dvacátého století, je myšlenka vztahů členů a skupiny neustále obnovována jako problematika objektivního nebo subjektivního charakteru skupiny, jako problematika „iluze“ nebo „reality“ jednoho nebo druhého pólu, jako problém „pasivity“ nebo „aktivity“ členů ve vztahu ke skupině a naopak. V této diskusi se vytvořily dvě konkurenční hypotézy: sumativní (individualistická) a mystická (univerzalistická).

1) Sumativní pojetí bylo charakteristické pro metafyzický materialismus a některé směry idealistické filosofie. Podle této teorie reálnou existencí má jen jednotlivý člověk; skupina je pouhý verbální pojem. Vlastnosti skupiny lze postihnout poznáním elementárních vlastností jednotlivých členů skupiny, skupina není ničím jiným než mechanickým souhrnem členů. Tato koncepce navazuje na nominalismus, jak se vytvořil ve středověké filosofii (Universalia sunt nomina), v němž celek není ničím jiným, než souhrnem částí. V jistých obměnách se objevuje tato teorie u Comta a Spencera.

2) Mystická nebo univerzalistická teorie vychází z předpokladu, že celek je více než suma částí a skupinu lze objasnit blíže neurčeným „nadindividuálním principem jednoty“, který je vzhledem k duchovní podstatě nepoznatelný. Tento směr lze nazvat mystickým proto, že ve svých začátcích používal k vysvětlení tohoto rozdílu zvláštní mystické síly, jako je skupinová duše, transpersonální jednota atd. (v přírodních vědách se používal druhý pojem „vitální síly“, „entelechie“ atd.). V tomto pojetí reálnými nejsou individua, ale skupiny. Jednotlivci jsou zde považováni za pasivní nástroj skupinové vůle a skupina jako reálný celek je pochopitelná jenom z nadindividuálního hlediska. Skupina v tomto pojetí není jenom komplexem vzájemně na sebe působících jedinců, ale je to skutečnost vyššího řádu, „nadindividuální bytost“, obdařená zvláštními vlastnostmi. Skupinové nebo společenské vědomí je nejvyšší formou skupinového života, je to „nadindividuální vědomí“. Tato univerzalistická teorie je spíše obměnou realistické filosofie v tom smyslu, jak se vytvořil spor o universalia ve středověké filosofii. (V různých obměnách se objevuje u Spenglera, Durkheima, Spanna atd.).

Dnes převládá mínění, že skupina je více než souhrnem jednotlivých členů. Vzniklý celek je charakterizován nejenom vlastnostmi částí, které mají samy o sobě, ale hlavně novou vlastností, která nemůže být objevena na jakékoliv oddělené části, ani dokonce na sumě těchto částí. Tato nová kvalita není projevem nějaké transpersonální mystické síly, celostnosti, ale vzniká jako projev vzájemné interakce členů ve skupině, jako důsledek jejich struktury a organizace. Je samozřejmé, že takto vzniklý celek působí na jednotlivé části a dává jim nové vlastnosti, které by neměly ve své izolovanosti nebo prosté sumě těchto částí. Na druhé straně skupina vzniká jako důsledek existence jednotlivých členů, jako výsledek imanentního pohybu a rozvoje, jako důsledek vzájemných vztahů.

Pro sociologické poznání je důležité zejména objevení vnitřní modifikace vztahu „částí“ a „celku“. Ani jedna strana nemůže být zkoumána bez druhé, protože každá předpokládá jinou. Sociální skupina se skládá z jednotlivců a mění se v souvislosti se změnou členství; ale i chování jednotlivce je podmíněno skupinovými normami, které určují, jak se má člověk chovat nebo pro jaké jednání se má rozhodnout. Tato problematika je dnes empiricky studována, přestává být jenom filosofickou „reflexí o abstraktních kategoriích“ a její závěry jsou využívány v sociální psychologii a pedagogice.

☆

Pro statistiku, jakož i pro formální logiku je postačující sumární pojetí části a celku. Ve statistickém souboru nebereme v úvahu strukturu a procesy, které plynou ze vzájemné interakce členů a omezujeme se na kvantitativní popisy, v nichž jsou vždy v té nebo oné míře lhostejné kvality vzniklé z nové sumy. Odtud i pojem skupina sloužil původně k označení předmětů, jevů nebo lidí, kteří patřili k sobě ve smyslu druhu, kategorie nebo kteří s ohledem na jiné společné znaky tvořili jistý pojmenovatelný celek. Naproti tomu sociologická skupina se nemohla omezit jenom na sumativní a kvantitativní označení jistých celků, ale musela vycházet ze sociálních procesů a sociálních útvarů, v nichž se vytvořily relativně trvalé stavy.

Společenská vazba

Otázka společenského pojítka (nebo vazby) stála v popředí zájmu již v začátcích vědecké reflexe nad společností. Zvláště významné místo zaujímá v úvahách a výzkumech Augusta Comta, který chápal vznik společnosti, státu i moci jako důsledek vrozené soudržnosti lidského rodu. Podle jeho zdání člověk ovládá jiné živočichy proto, že se vyznačuje vyšším stupněm soudržnosti. Prodloužení dětského období u člověka bylo nejvýznamnějším činitelem v rozvoji této společenské, stádní neboli soudružské „povahy člověka“. Společnost na rozdíl od lidského organismu nebo organismu rostlinného je organismem skupinovým a má základní atribut organismu, kterým je Consensus universel. Stejně v organismu jako ve společnosti lze nalézt harmonii struktury a funkcí působících ve směru dosažení společného cíle prostřednictvím akce a reakce mezi částmi organismu nebo mezi organismem a jeho okolím. Tento harmonický rozvoj dosahuje nejvyšší úrovně v lidské společnosti, která je poslední etapou organistické evoluce. Ve své Politice Comte už před Spencerem rozvinul analogii mezi organismem individuálním a

společenským. V rodině lze spatřovat sociální buňku, v sociálních silách lze rozpoznat sociální tkáň, stát tvoří různé sociální orgány, různé národy odpovídají různým biologickým rasám. V této souvislosti nás zajímá sociální pojítka, které je základním činitelem spojujícím lidi k sobě navzájem. Consensus universel je sociální jednota opřená o pospolitosti obyčejí, víry, citů a tradice.⁴⁾

Herbertu Spencerovi vlastně přísluší zásluha, že usoustavnil organistické teorie a při analýze rozdílu mezi společností a organismem se vyjadřoval také k problému společenského pojítka nebo společenské „vazby“. Právě v této vazbě nacházel rozdíl mezi organismem a společností. Zatímco v lidském organismu jednotlivé části tvoří jednotný celek, a živé buňky se bezprostředně dotýkají, v sociálním organismu skladebné součásti tvoří mnohem početnější nebo větší celek, a živí jedinci se tak bezprostředně nedotýkají, ale jsou více nebo méně roztroušeni. Zejména je tomu tak v začátcích vývoje lidské společnosti. Jednotlivé kočující rodiny se spojují v pleмена, pleмена silnější si podrobují slabší, vzniká a rozvíjí se centrální moc, vazalské závislosti, rozvíjejí se svazky státu atd. Je to tzv. proces integrace, těsně vázaný s diferenciací. Ve společnosti zpočátku existovala dělba práce jenom podle pohlaví, později vznikla různá povolání, vládnoucí se oddělují od ovládaných, vznikají různé instituce státu a církve. Herbert Spencer vidí v této tzv. diferenciaci struktury a funkcí, jakož i ve vzájemné závislosti, integraci těchto funkcí základní předpoklad společenské vazby. Společnost jako organismus diferencuje svoji strukturu podobně jako rozrůžňuje své jednotlivé funkce. Diferenciace zároveň spojuje takové části celku, které mohou existovat vedle sebe v celku. „Přeměna stejnorodého v různorodé je vlastností vývoje jednotlivce i vývoje společenských organismů, zvláště význačnou ve vyspělejší formě.⁵⁾ Společenské pojítka je organizace rozrůzněných a specializovaných částí, kde každá část je nevyhnutelně spojena s jinou částí, a podmiňuje tak fungování celku.

Tyto dva názory na podstatu společenské vazby, comteovský consensus a Spencerova diferenciac a integrace, byly spojeny v teoretické koncepci dělby práce Emila Durkheima, zbavené analogií se živým organismem, i když pojem „organický“ je charakteristikou specializované a složité společenské struktury. Emile Durkheim rozlišuje dva typy společenské vazby, dva způsoby vztahu mezi osobnostmi jedince a sociální solidaritou. Je to tzv. mechanická a organická solidarita.

a) Mechanická solidarita váže jedince se společností bez jakéhokoli zprostředkování. V tomto případě jménem společnosti se označuje méně nebo více zorganizovaný souhrn víry, citů společných všem členům skupiny. Je to kolektivní typ, kde se sociální jednoty dosahuje na základě homogenity jeho členů, kde všichni členové skupiny mají podobné vlastnosti, touží po přibližně stejných cílech, formují se na základě víceméně stejných životních zkušeností. „Solidarita prvního druhu může být silná jen natolik, nakolik ideje a náklonnosti spo-

⁴⁾ A. Comte: Cours de philosophie positive, Paris 1908.

⁵⁾ Herbert Spencer: Filosofie souborná, Praha 1901, str. 449.

lečné všem členům společnosti překračují z hlediska kvantity a intenzity osobní náklonnosti a ideje jednotlivých členů společnosti. Tato solidarita je tím silnější, čím významnější je tento přebytek.“ Ve vědomí každého z nás jsou, řekli bychom, dva druhy vědomí, které se vzájemně prolínají. Jedno vědomí sdílí s celou skupinou a v souvislosti s tím ono není naším vlastním vědomím, ale žijícím a působícím na nás společenským prostředím, druhé vědomí představuje v nás to, co z nás činí individuum, co máme tedy osobního a specifického. Když se celé naše vědomí kryje se skupinovým vědomím a odpovídá mu ve všech bodech, tehdy nejsme individuality. Individualita může vzniknout jenom pod tou podmínkou, že v nás pospolitost bude zajímat méně místa. Jestliže máme živou potřebu myslet a jednat po svém, nemůžeme mít silnou náklonnost k myšlení a jednání tak jak jiní. Zaniká tedy naše osobnost, jak přestáváme být sami sebou, jak se stáváme skupinovou bytostí. Tento typ individuálního vědomí, zkoumaný z tohoto hlediska, je prostým odrazem skupinového vědomí, skupina řídí všechny jeho pohyby. Podle Durkheima je zde podobná situace jako s osvobozeným předmětem, který nemá jiné pohyby než ty, které mu dává vlastník. V těchto společnostech, kde tento typ solidarity převládá, jedinec nepatří sobě, ale je doslovně k dispozici společnosti. Takovýto typ solidarity nazývá Durkheim solidaritou mechanickou. Tento pojem nevyjadřuje skutečnost, že by se společenské vazby dosahovalo pomocí mechanických prostředků, ale proto, že je zde jistá analogie s neživou hmotou, kde elementy jsou „strnulé“ v celku, svazek (nebo pojítka) spojující jedince se společností je analogický svazku věci s osobou. „Mechanická solidarita nepřeje rozvoji individua,“ jak říká Durkheim, „vzrůst této solidarity je nepřímo úměrný rozvoji osobnosti“. ⁶⁾

- b) Organická solidarita se zakládá na systému rozmanitých a specializovaných funkcí, vzniká tedy v důsledku rozrůznění a dělby práce ve společnosti. Zatímco mechanická solidarita vytváří podobnost jedinců, tak druhá forma solidarity vytváří jejich rozrůznění. Podmínkou první solidarity je rozpuštění individuální osobnosti v osobnosti skupinové. Tato druhá solidarita je možná jen v tom případě, kdy každý má svou vlastní sféru činnosti, a tím i vlastní osobnost. Skupinové vědomí musí ponechat volné pole individuálnímu vědomí, aby se vytvořily speciální sociální funkce, které nemůže předepisovat. Čím rozsáhlejší je tato sféra, tím větší soudržnost vytváří tento druh solidarity. Organická solidarita vytváří dva protikladné procesy: Z jedné strany, každý závisí tím více na společnosti, čím více je rozdělena práce. Na druhé straně, činnost každého z nás je tím osobnější, čím více je specializována, Durkheim samozřejmě nepopírá, že je to práce ohraničená a neumožňuje rozvinout celou originalitu člověka, protože se podřizuje obyčejům a praktikám společným pro jistou korporaci. Toto břemeno je však mnohem lehčí než v případě, kdy nás tíží celá společnost a nedává nám místo pro svobodnou hru naší iniciativy. Společnost s tímto

⁶⁾ Viz Emile Durkheim: *De la division du travail social*, Paris 1960, str. 96–101.

typem solidarity je mnohem lépe připravena jako celek pro rozvoj, a to proto, že každý z prvků má možnost vlastních pohybů. Tato solidarita se nazývá organickou proto, že připomíná kooperaci u vyšších zvířecích organismů, kde každý orgán má svoji zvláštní fyziognomii a svoji relativní autonomii. Autonomie jedince tak není v rozporu s její větší závislostí na společnosti, ve stejné míře může být i více individuální a zároveň více solidární, je to autonomie domnělá, neboť oba pohyby se vzájemně předpokládají a jsou souběžné.⁷⁾

V souvislosti se zvětšující se hustotou zalidnění, s postupujícím rozrůzněním a dělbou práce jednota opřená o mechanickou solidaritu se postupně přetváří v solidaritu organickou, charakteristickou zejména pro společnost zurbanizovanou, pohyblivou prostorově i sociálně.

☆

Durkheimovská dichotomie mechanické a organické solidarity byla často srovnávána s protikladem jednoduché a složité dělby práce u Marxe.⁸⁾ I když nelze popírat, že základní schéma je v mnoha bodech podobné, rozdíly vystupují zcela zřetelně už při vývodech Marxových: „Čím hlouběji se vracíme do dějin, tím více se individuum, tedy i vyrábějící individuum, jeví jako nesamostatné, jako náležející k nějakému většímu celku: zprvu ještě úplně přirozeným způsobem v rodině a v rodině rozrostlé v kmen; později v různých formách společenství, které vzniklo z protikladu a splývání kmenů. Teprve v 18. století, v »občanské společnosti«, vystupují různé formy společenských souvislostí vůči jednotlivci jako pouhý prostředek k jeho soukromým účelům, jako vnější nutnost. Ale epocha, která vytváří toto stanovisko, stanovisko izolovaného jednotlivce, je právě epochou až dosud nejrozvinutějších společenských (z tohoto hlediska všeobecných) vztahů. Člověk je v nejdoslovnějším smyslu »zoon politikon«, nejen družný živočich, nýbrž i živočich, který se může stát izolovaným jen ve společnosti.“⁹⁾

Obdobná charakteristika se objevuje i v rozlišení prosté a složité kooperace v Kapitálu. Jednoduchá kooperace je svázána s počátky lidské kultury u loveckých národů, kde podle Marxe „jednotlivé individuum se ještě neodtrhlo od pupěční šňůry rodu nebo obcíny, podobně jako se jednotlivá včela neodtrhla od úlu“.¹⁰⁾ Jednoduchá kooperace je převládající formou v těch společnostech, kde dělba práce a stroje nehrají ještě významnou úlohu ve výrobním procesu. Mnoho lidí koná současně tutéž práci jako v manufaktuře nebo ve velkozemědělství, ale rozdíly v činnostech jednotlivých pracovníků nedosahují větší specializace a liší se vlastně jenom „masou současně používaných dělníků“ nebo „koncentrací výrobních prostředků“. Jako příklad takovéto prosté kooperace, kde se dělníci vzá-

7) Emile Durkheim, *De la division du travail social*, Paris 1960, str. 96–101.

8) Jerzy Szacki: *Durkheim*, Varšava 1964, str. 49.

9) Marx–Engels, *Spisy* 13, Praha 1963, str. 660.

10) K. Marx, *Kapitál*, str. 360, Praha 1954.

jemně doplňují při vykonávání stejné práce, lze uvést operace při stavbě domu, bez použití moderní techniky.

„Např. utvoří-li zedníci řetěz, aby si mohli podávat cihly od základů stavby až na její vršek, dělá každý z nich totéž, a přece tvoří jejich jednotlivé operace souvislé stupně jedné celkové operace, její zvláštní fáze, jimiž musí v pracovním procesu projít každá cihla, a tak projde-li dvěma tucty rukou celkového dělníka, dostane se na místo rychleji, než kdyby ji přenášely dvě ruce jednotlivého dělníka, který by lezl po lešení nahoru a dolů.“¹¹⁾

☆

Složitější formy kooperace předpokládají formy řízení, které uvádí v soulad individuální práce v jeden kombinovaný společenský proces. Zde se funkce vedení, dozoru a koordinace stávají základním předpokladem k tomu, aby samostatné orgány tvořily celek. Souvislost jednotlivých pracovníků, jejich funkce, jejich hodnota jako „kolektivního produktivního tělesa“ leží mimo ně a zároveň je spojuje a drží pohromadě. Proto souvislost jejich prací vystupuje proti nim ideálně jako plán, prakticky jako autorita kapitalisty, jako moc cizí zvuče, která podrobuje jejich činnost svému účelu. „Podobně nyní odstupuje i funkce bezprostředního a stálého dozoru nad jednotlivými dělníky a skupinami dělníků zvláštní kategorii námezdních pracovníků. Jako potřebuje armáda hierarchii vojenských velitelů, právě tak potřebuje masa dělníků spojená společnou prací pod velením téhož kapitálu průmyslové vyšší důstojníky (ředitele, managers) a poddůstojníky (mistry, foremen, overlookers, contre-maîtres), kteří během pracovního procesu rozkazují ve jménu kapitálu. Práce dozoru se ustaluje v jejich výhradní funkci.“¹²⁾ Strojová výroba připoutává dělníky na dlouhou dobu k stejným funkcím; pokud se personál občas vyměňuje, vyměňuje se tak, aby všechny funkce byly obsazeny, „protože celkový pohyb továrny nevychází od dělníka, nýbrž od stroje, může se tu neustále střídát personál, aniž se porušuje pracovní proces“.¹³⁾

Po formální stránce jsou zde společné jisté rysy pojetí dělby práce jako sociálního vztahu, významného pro pochopení společenských procesů. Ale rozdíl se týká především obsahové stránky. Z hlediska Durkheimových představ organická solidarita plní integrační funkci v industriální společnosti a je vlastně logickým důsledkem tohoto systému, výsledkem jeho normálního vývoje. V tomto smyslu by však sám kapitalistický vývoj nemohl být označen pojmem normální, když ekonomické krize a „konflikt práce a kapitálu“ narušují tuto „sociální solidaritu“. Durkheim samozřejmě nepopíral, že ve skutečnosti se objevují zcela jiné následky sociální solidarity než předpokládal, dokonce v některých případech následky protikladné. Ale každá odehylna nebo „projev dezintegrace“ společnosti, o které mluví, považuje Durkheim za spíše deformaci tohoto systému, a ne za jeho nutný důsledek. Zatímco pro Marxe normálním rysem kapitalistické společnosti byl boj

¹¹⁾ K. Marx, Kapitál, Praha 1954, str. 352.

¹²⁾ K. Marx, Kapitál, Praha 1954, str. 357.

¹³⁾ K. Marx, Kapitál, Praha 1954, str. 449.

tříd, pro Durkheima boj tříd je něčím nenormálním, je výsledkem stavu, v němž ještě nedošlo k samostatnému pohybu dělby práce, v němž se ještě nepodařilo namísto starých regulátorů lidských činností objevit regulátory nové (anomie). Zkrátka každá deformace teoretického modelu „organické solidarity“ byla připsávána ne imanentním stránkám existujícího systému, ale spíše tomu, že vzniklý systém je přechodný, nedokonalý a vývojově neukončený.

Zatímco pro Durkheima nátlak je spíše patologickým rysem dělby práce, pro Marxe nátlak je přirozeným důsledkem kapitalistického vývoje. Nátlak je spojen se situací, že každému jedinci se určí jistý rozsah činnosti, který nevychází z potřeb vlastní osobnosti, ale z potřeb funkce kapitalistické továrny, ve které osobnost, redukována na funkci, nemůže navazovat dobrovolné kontakty s jinými účastníky výrobního procesu.

Hlavní rozdíl v sociologických koncepcích Marxe a Durkheima vystupuje zřetelně v samostatném pojetí dělby práce. Zatímco pro Marxe je dělba práce zdrojem konfliktu, pro Durkheima je dělba práce integrujícím činitelem společnosti, je něčím, co vytváří živelně sociální solidaritu. Durkheim nikdy nepřipouštěl, že by dělba práce byla základna, na které se vytváří sociální konflikt nebo antagonismus mezi členy společnosti. Celá jeho teoretická koncepce se soustřeďuje na problém solidarity.

I když Durkheim žil a vytvářel svůj sociologický systém v druhé polovině XIX. stol., tedy v době, kdy sociální konflikty ve společnosti vystupují zcela zřetelně, jeho pozorností unikají. Není proto náhodilé, že sociologický funkcionalismus „čerpá z tradice této sociologie“. Durkheim, stejně jako funkcionalisté, se soustřeďuje na analýzu funkce, které udržují sociální skupiny při životě. Sociální zdraví a disfunkce zaujímají jeho pozornost. Tato jeho metodologická koncepce je patrná nejen při analýze dělby práce, ale především v pojetí náboženství. V náboženství Durkheim viděl základní a nezbytnou součást společenského života; náboženství posiluje sociální soudržnost, a je proto pro společnost stejně nezbytné jako je nezbytná sociální solidarita. Náboženství jako ojedinelý systém víry a praxe vztahující se na posvátné věci stává se průvodcem společenského života. I když Durkheim analyzoval různé aspekty společenského života, věnoval jim mnoho místa, nikdy si nepostavil otázku, zda náboženství s různými konfesemi může také desintegrovat společnost. Durkheim dobře znal historii náboženských válek, viděl projevy netolerance, konflikty mezi různými konfesemi, ale neuvažoval nad disfunkčními rolemi náboženství. (Viz Jerzy Szacki: Durkheim, Varšava 1964, str. 53.)

☆

Zatímco dichotomie mechanické a organické solidarity plyne z tradice liberálního sociálního myšlení a je vlastně akceptováním organické solidarity jako veliké naděje dalšího vývoje společnosti, dichotomie, o které budeme mluvit, akceptuje zcela odlišné hodnoty. Autorem této nové koncepce je Ferdinand Tönnies. Tönnies vytváří poprvé koncepci sociální vazby zcela odlišné od spencerovské. Zde jsou už likvidovány i termíny spencerovského organicismu. Je to dichotomie Gemeinschaft und Gesellschaft.¹⁴⁾

¹⁴⁾ Gemeinschaft und Gesellschaft, I. vydání, Berlin 1887, II. vydání 1912.

Tato koncepce je ovlivněna tvorbou K. Marxe, zejména jeho rozlišením protikladu města a vesnice. Na rozdíl od Durkheima nevyrůstá tato koncepce z liberálního společenského myšlení, ale z tradic romantismu, v němž byl poprvé tento protiklad dvou fází společnosti nebo vedle sebe existujících organizací společnosti vyzdvížen.¹⁵⁾

Tönnies rozvinul tuto romantickou koncepci v rozsáhlou a systematickou teorii. Gemeinschaft (de češtiny se obvykle překládá jako pospolitost) byla reprezentována rodinnými a rodovými svazky, sousedstvím, svazky přátelskými, Gesellschaft (společnost) vztahy instrumentálními a předmětnými.

U zdrojů každého z těchto seskupení se nachází jiný druh vůle, v případě pospolitosti je to vůle přirozená, založená na subjektivně cítěné sounáležitosti členů, v Gesellschaft je to vůle racionální, založená na materiálních zájmech členů seskupení. Zatímco Gemeinschaft je řízena cítěním, nezištností, obyčejí, tradicemi, nábožensvím, Gesellschaft je seskupení řízené rozumem, výchovou, svazky založenými na zájmu, smlouvě a veřejném mínění. Zde se mezilidské vztahy nevytvářejí na základě sympatie a pocitu „subjektivně cítěné sounáležitosti“, ale na principu kalkulace a výpočtu. Zatímco v prvním seskupení jsou jedinci sjednoceni, ve druhém si zůstávají vzájemně cizí. Pokud spolupracují, sledují jenom materiální zájmy, vlastní užitek. Modelem prvního seskupení je vesnická obec nebo řemeslnické městečko, modelem druhého seskupení je velkoměsto s obchodními organizacemi, kapitalistickým trhem, akciovými společnostmi atd.

Tönnies svým pojetím protikladu Gemeinschaft a Gesellschaft vyjadřoval anti-kapitalistické stanovisko, kritiku dělby práce a individualismu novodobé společnosti. Pro Durkheima organická solidarita byla silnější než pospolitost založená na společné víře nebo na citech; jeho liberalistická orientace ho přiváděla k tomu, že nejvyšší hodnotou, kterou je potřeba bránit, je nezávislost osobnosti. Pro Tönniese touto nejvyšší hodnotou nebyla liberální koncepce „nezávislého člověka“, ale „normální“ společnost, společnost patriarchální s jednotou víry, myšlení i citů. Pospolitost založená výlučně na materiálních interesech byla v jeho pojetí spíše činem nenormálním a vzorem organizace společnosti byly středověké korporace, které byly schopny sladit individuální interesy se zájmy celé pospolitosti. Původní živé pocity vzájemné solidarity byly novodobým zdrojem brutálně potlačeny v obchodu, průmyslu, v právu silnějšího. Pokud Durkheim kritizoval kapitalismus, nevystupoval vůči němu jako systému, ale jenom proti jeho „nenormál-

¹⁵⁾ U romantiků v jednom případě je společnost agregátem jedinců svázaných čistě vnějšími svazky, pro dosažení vnějších cílů. Takovouto organizaci společnosti nazývali mechanismem. Ve druhém případě je jednotou vyššího řádu, kde jedinci nejsou mezi sebou svázáni žádným vnějším úkolem, ale spojuje je život sám, pospolitost myšlení a cítění. To je „organismus“.

I když tyto termíny odpovídají termínům durkheimovským, mají zde zcela protikladný smysl. „Mechanismus“ byla společnost založená na dělbě práce, společnost individualizovaná a diferenciovaná. „Organismus“ se nazývaly všechny tradiční společnosti, jako je patriarchální rodina, vesnice nebo sousedství. Ale i zde je obdobná dichotomie, která se objevuje v různých podobách u Durkheima, Tönniese a Coolyho.

ním“ projevům, protože spojoval svou naději s dělbou práce a s kapitalistickou formou společenské organizace. Kritika kapitalismu prováděná Tönniesem je spíše obžalobou celého systému a glorifikace předkapitalistického vývoje.

☆

Obdobně jako v protikladu Gemeinschaft a Gesellschaft je obsažena dichotomie bezprostředních intimních kontaktů emocionální a psychické blízkosti na jedné straně a světa předmětných a depersonalizovaných sociálních vztahů na straně druhé, vyskytuje se v díle Charlese Hortona Cooleye rozdíl mezi primárními a sekundárními skupinami.¹⁶⁾

Základní kritérium, které Cooley při dělení skupin používá, je „rostoucí nebo klesající početnost skupiny“ a „stupeň intimnosti mezi jejími členy“. Z tohoto hlediska rozděluje Cooley skupiny na čtyři třídy, z nichž jsou rozhodující skupiny prvotní a druhotné.

- a) Intimní párové skupiny, takové jako matka a dítě, muž a žena, milenec a milenkyně. V pravém slova smyslu jsou to skupiny předprvotné.
- b) Skupiny prvotní lze charakterizovat 1. bezprostředností svazku (face to face), 2. malou početností, 3. nespécializovaným cílem, 4. relativně velkou intimností, 5. relativní stálostí. Rodina, spontánní přátelská skupina, starodávní sousedé — jsou typické příklady těchto skupin.
- c) Skupiny zdánlivě prvotní (pseudopravotní). Jsou to zorganizované a intimní skupiny osob, které zůstávají v bezprostředním kontaktu mezi sebou, jsou ohraničené speciálním cílem a faktem, že tvoří organizaci. Skupina skautů, studentský spolek na školách, přátelské kluby atd. jsou typickými skupinami tohoto druhu. Tyto skupiny mají také řadu vlastností, které jsou charakteristické pro prvotní skupiny a mohou plnit mnoho funkcí prvotních skupin; jakkoliv organizace a speciální cíle jim dávají jisté vlastnosti, které charakterizují již skupiny druhotné.
- d) Skupiny druhotné. Jsou to skupiny, které jsou zcela zbavené svazků intimity a rovněž většiny vlastností, které charakterizují skupiny prvotní a „zdánlivě prvotní“. Příklad skupin tohoto druhu jsou davy, pospolitosti, korporace, národy.

Druhotné skupiny klasifikuje Cooley v závislosti od toho, zda v základě jejich organizace jsou nebo nejsou „kulturní elementy“. Druhotní skupiny tak rozděluje ještě na šest podskupin. Jsou to:

- a) skupiny zorganizované na základě kultury:
1. skupiny „statutové“ (poziční), tj. sociální třídy

¹⁶⁾ Tato terminologie je v současné sociologii používána mnohem častěji než předcházející pojmy vzhledem k větší přesnosti a jednoznačnosti.

Charles Horton Cooley, Robert Cooley Angell, Lowell Juilliard Carr, *Introductory Sociology*, New York 1952.

2. skupiny národnostní — národy
 3. skupiny teritoriální — společnosti a skupiny regionální
 4. skupiny založené na zájmech a cílech — veřejnost, instituční skupiny, korporace atd.
- b) Skupiny nezaložené zpravidla na kulturním základě:
5. skupiny biologické — skupiny věku, pohlaví a rasy
 6. skupiny náhodné — davy a shromáždění, jako auditorium, shluk atd.

Důvody, proč Cooley nazývá skupiny prvního druhu skupinami *prvotními*, jsou dvojí: fylogenetické a ontogenetické. Z hlediska fylogenetického jsou prvotní proto, že se objevily na raném stupni vývoje společnosti a tvořily převládající formu skupinového života. Z hlediska ontogenetického proto, že mají základní význam při formování sociální tvářnosti osobnosti, že plní prvotní a rozhodující roli při socializaci člověka. V psychologickém smyslu prožitý svazek v prvotní skupině vede k jistému splynutí individuality s celkem, vlastní neopakovatelný subjekt se po mnoha stránkách identifikuje s životem skupiny a přijímá ideály této pospolitosti. Když se člověk identifikuje s ostatními členy skupiny, má pocit sounáležitosti, zařazenosti a tento pocit se stává hlavním nástrojem orientace při volbě činnosti.

Dichotomie primárních a sekundárních skupin je dichotomie ideálních modelů, a nelze v jejich hodnocení uplatňovat apriorní hodnotící kritéria, podle kterých by některé skupiny byly „dobré“ a jiné „špatné“. Prvotní skupinu si nelze představit jenom jako „jednotu“, „harmonii“ nebo „na lásce založený celek“. Primární skupina je celek rozrůzněný, celek, kde je možná rivalizace, celek, kde vzniká napětí a konflikt. Ambiciózní jedinec, který soupeří se svými druhy, usiluje o místo ve své skupině, o místo v představách svých soupeřů, když se identifikuje se skupinovými cíli, cítí se svázán uznávaným statutem chování, a spíše dodržuje „předpisy jednání“, než za podmínek, kdy s lidmi nevytvořil emocionální svazek.

Cooleyho koncepcí primární skupiny byla koncepcí skupiny malé, ve které se účastníci setkávají bezprostředně. Když určoval početnost této skupiny, vymezoval její hranice od dvou až do 50 až 60 členů. Bezprostřední a vzájemné kontakty byly relativně trvalé, a členové neměli nějaký konkrétní cíl. Osoby zde vystupovaly jediné jako „osoby“, a ne jako „specializovaní funkcionáři“, odborníci nebo pracovníci nějaké organizace.

Kvantitativní charakteristika byla nejslabší stránkou koncepcí prvotních a druhotných skupin. Za určitých okolností obec s několika stovkami obyvatel mohla tvořit primární skupinu, i když nebyla skupinou malou. Určit maximální a minimální hranice skupiny vždy naráželo na těžkosti, neboť početnost sama je určována schopnostmi lidí ke vzájemné interakci a je kvantitativně nevymežitelná. Proto jsou plně pochopitelné snahy vsunout do charakteristiky primárních skupin především takové aspekty jako vzájemný bezprostřední kontakt s relativní intimitou a relativní uzavřeností. Druhotné skupiny pak lze charakterizovat takovými znaky, jako jsou předmětné vztahy mezi lidmi, vztahy zbavené osobního charakteru, vztahy funkční.

Ve všech těchto případech sociální vazba vystupuje vlastně ve dvojí podobě, ve dvou formách. Comteovský consensus, mechanická solidarita u Durkheima nebo organismus u romantiků, Gemeinschaft u Tönniese, prvotní skupina v pojetí Coolyho reprezentuje osobní sociální vztahy, vztahy intimní, založené na kontaktu totálních osobností.

Svět předmětných a depersonalizovaných kontaktů, svět funkčních rolí je vyjádřen s různými akcenty na hodnoty ve Spencerově diferenciaci a vzájemné závislosti, v organické solidaritě u Durkheima nebo v mechanismu u romantiků, v Gesellschaft u Tönniese a druhotné skupiny u Coolyho. V jistém smyslu platí tato polarita i pro Marxovou dichotomii prosté a složité dělby práce, v níž se odráží protiklad totální a partikulární povahy kontaktu mezi lidmi.

Kromě toho každá z těchto koncepcí zdůrazňuje jistý aspekt rozdílů mezi společností předprůmyslovou a průmyslovou. V jistém smyslu je tato dichotomie výrazem rozdílů mezi tím typem společnosti, který se vytvářel v průmyslových státech, a tím typem společnosti, který existoval v předprůmyslovém období. Někteří autoři do současné doby mluví o „dvoufázovosti společenského vývoje“, v níž se stírají jakékoliv rozdíly mezi socialistickou a kapitalistickou industriální společností. Takováto charakteristika je ovšem značně schematická a abstraktní, neboť nerespektuje typ výrobních vztahů, které modifikují rozdíly mezi jednotlivými typy industriálních společností.

Ve společnostech s pokročilou dělbou práce, ve společnostech urbanizovaných, početných nebo masových, pohyblivých prostorově a sociálně je patrná nadřazenost Gesellschaft nad Gemeinschaft, převaha sekundárních skupin nad primárními, organická solidarita nad mechanickou. Ale zde tato „převaha“ neznamena zánik primárních skupin nebo jejich prosté vývojové „vystřídání“.

Dvoufázovitost společenského vývoje podobně jako prosté vývojové vystřídání jedné společenské vazby jinou jsou už zcela překonány v díle Eltona Maya a Georga Homanse¹⁷⁾ zavedením pojmu formální a neformální skupiny. Formální struktura podniku upravující vztahy závislosti na základě právních předpisů, na základě nařízení a stanov předpokládá existenci jiné struktury společenských vztahů, vztahů neformálních, reprezentujících spontánní, intimní, na sympatii nebo antipatii založené svazky. Oba dva typy společenské vazby koexistují vedle sebe a vyvíjejí se buď směrem k antagonismu, nebo za předpokladu, že jsou pochopeny a vědomě řízeny, směrem obráceným, k harmonii a identickým cílům. V tomto novém pojetí se „totální svazky“ předindustriálních společností nemění zcela ve svazky partikulární, ale zachovávají se rovněž v existující industriální společnosti jako dualismus osobních a funkčních stránek lidských osobností.

☆

¹⁷⁾ Elton Mayo: *The Human Problems of an Industrial Civilisation*, New York, 1933.
Georg Homans: *The Human Group*, New York, 1936.

Objasnění „typologie skupin“ v jejich vývoji má pro sociologický průzkum stejně jako pro jeho teoretickou interpretaci mimořádnou důležitost.

Velký proud sociologického myšlení v XIX. století vcelku opomíjel oblast primárních skupin. Hlavním tématem sociologie XIX. století podobně jako i tématem filosofie dějin byla orientace na analýzu „velké společnosti“. Sociologové se dívali na studium primárních skupin jako na prostředek, jak se vyhnout palčivým sociálním problémům. Jako reakce na historismus a politickou orientaci německé filosofie vznikla v třicátých letech XX. století protikladná tendence, tendence redukovat každou sociologickou analýzu na studium malých skupin. Na tomto základě se problémy „velké společnosti“ opomíjely nebo se označovaly jako nesmyslné, když je nebylo možné redukovat na studium malých skupin. Tento program formulovaný teoreticky a zároveň prakticky prováděný v mikrosociologii se vyhýbal makrosociologickým problémům.

Obě dvě tendence se v dalším vývoji ukázaly jako jednostranné. Proti empiricky orientované mikrosociologii lze namítat, že ne všechny sociální problémy se dají formulovat jazykem, který operuje jenom terminologií malých skupin. Malé skupiny zkoumané izolovaně jsou nepochopitelné bez analýzy širšího sociálního kontextu. Na druhé straně absolutizace makrosociologického pohledu, typického pro spekulativní filosofii dějin, vede k opomíjení specifických a relativně autonomních oblastí, oblastí skupin, jejichž charakter neplyne automaticky z poznání „velké společnosti“. Oba způsoby analýzy sociálních jevů se ukazují jako užitečné a plodné v tom případě, kdy se vzájemně doplňují a respektují.

V tomto smyslu problematika sociální vazby je těsně svázána jak se studiem malých, tak se studiem velkých skupin a je v jistém smyslu „zprostředkujícím článkem“ mezi mikro a makrosociologií.